

A DETERMINIZMUS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA A DIALEKTIKUS MATERIALIZMUSBAN

A determinista szemlélet kezdete az emberiség történetének legősibb korszakára nyúlik vissza. „Évezredek múltak el azóta, hogy megszületett” mindenek kötelékének, — az „okok összekapcsolódásának eszméje”.¹ Az ember gyakorlati tevékenysége folyamán a dolgok létezéséről, az események következetességéről bizonyos ismeretek halmozódtak fel és ezek után alakultak ki a tárgyak-jelenségek egyetemes összefüggéseiről alkotott első elképzelések. Engels szavával élve ez az elsődleges, naiv, de igaz nézet már az ókori görög filozófiára is jellemző volt. A megismerés történeti fejlődésében a kutatás tárgyát az egyetemes összefüggésből kiragadott különálló láncszemek képezték. Az ókori görög filozófiában veszi kezdetét, a filozófia alapvető kérdésére adott választól függően a determinizmus materialista (Démokritosz, Epikurosz) és az idealista (Platon) koncepciója is. Megkülönböztethetjük egymástól a determinizmus metafizikus és dialektikus koncepcióit. A szükségszerűség metafizikus abszolutizálása és a véletlen elvetése (objektív voltának tagadása) a fatalista-determinista koncepciók alapját képezi. A véletlen metafizikus abszolutizálása és a szükségszerűség elvetése pedig a különféle indeterminista koncepciók alapját adja. Csak a dialektikus materializmus hozta létre a determináció folyamatának következetes és tudományos koncepcióját, amely áttörte a metafizikus, a mechanikus és a különböző idealista determinációs és indeterminációs koncepciók szűk kereteit.

A materialista determinizmus fejlődése során a tudományok és a társadalmi-történelmi gyakorlat eredményeit általánosítja. A természettudományok és a társadalomtudományok fejlődésének minden egyes korszaka a determinizmus problémája értelmezésében bekövetkező változást vonja maga után, elmélyíti és gazdagabbá teszi annak tartalmát. Az ismeretek felhalmozódása a tudományos determinizmus formájának és tartalmának megváltozását eredményezi. A dialektikus materializmus modern determinista koncepciója a napjainkban végbemenő tudományos-technikai forradalomra támaszkodik, empirikus alapjául pedig a mikrofizika, a matematika, a kibernetika, az információelmélet, a biológiai tudományok, valamint a társadalomtudományok, az új társadalmi gyakorlatok eredményei és azok általánosítása szolgálnak.

*

A modern tudományos világképben, a szubjektumtól függetlenül létező objektív valóság, mint a dolgok és azok viszonyainak sokfélesége jelenik meg. „Az ember előtt ott van a természeti jelenségek hálója”.² Az ember elméleti és gyakorlati tevékenysége

¹ Lenin: *Művei*. 29. köt. 311. l.

² Lenin: *Művei*. 29. köt. 85. l.

során a különálló dolgokat (tárgyakat) vagy a dolgok egy csoportját, azok egymás közötti összefüggésében szemléli.

A „dolog”, „szubsztrátum”, „alap”, „tulajdonság”, „viszony”, „kölcsonös viszony” fogalmak a megismerés egy bizonyos fokán keletkeznek, amelynél a dolgok gondolati széttagolása megy végbe. Ennek során a viszonyok és összefüggések különféle típusait különböztethetjük meg.

Az objektív valóságnak a szubjektum által történő megismerése mint az érzéki képmásoktól az elméleti reprodukcióhoz, a közvetlentől a közvetetthez való mozgás valósul meg. A dolgok, mint objektumok, a megismerés különböző szintjein különféle fogalmak és kategóriák segítségével különböző viszonyokban reprodukálódnak.

A marxista determinista koncepció alapvető kategóriái: az *Összefüggés és elkülönültség*.

Az összefüggés alatt a dolgoknak egymástól való függőségét, (annak különböző formáit) kapcsolatát értjük, amikor is az egyik dolog sajátosságaiban és állapotában bekövetkező változás egyúttal a megfelelő más dolgokban bekövetkező változást is jelenti.

Ez az összefüggés a dolgoknak valamely, az összefüggés alapjául szolgáló, azonos sajátossága következtében valósul meg. Az egymástól minden tekintetben különböző dolgok nem állhatnak kölcsönhatásban, de kölcsönhatás csak akkor lehetséges, ha a dolgok között bizonyos különbség is van.

Amennyiben a természetüknel fogva különböző dolgok összefüggésének alapja különböző, akkor az összefüggések is különbözőek. Ezért az adott dolgok egy bizonyos vonatkozásban való kapcsolata még nem jelenti azt, hogy ezek más viszonylatban is kapcsolatban vannak egymással. Ha ezek a dolgok az adott vonatkozásban valamilyen mértékben nem azonosak, akkor az összefüggésük sem realizálódhat. Ellenkezőleg, elkülönülnek egymástól. Az összefüggésre a fentiekén kívül a sajátos összetétel, vagyis a kapcsolatba lépő dolgok mennyisége és minősége jellemző.

Minden dolgot nagyszámú közvetettség, a többi dologgal való kapcsolatok átmeneteinek ezrei jellemzik. Ezért Engels a dialektikát, mint az egyetemes összefüggés tudományát határozza meg,⁴ Lenin pedig a dolgok kölcsönös összefüggésének tételét, a dialektika egyik jellemzőjének tekintette.⁵ A bennünket körülvevő világ úgy jelenik meg, mint a dolgok és folyamatok bonyolult összefüggésének komplexuma. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden dolog közvetlenül kapcsolatban áll minden más dologgal.

Az összefüggés kategóriájában a determinációs viszonyok megismerésének kezdeti szakasza akkor rögzítődik, amikor a gondolkodás csak konstatálja a dolgok kölcsönös összefüggésének tényét. A megismerés ezen a szinten a következő megállapításokra szorítkozik:

„Mindennek van oka”, „minden jelenség a tényezők sokaságától függ.”

A megismerés következő szintjén bebizonyosodik, hogy a dolgok nemcsak egyszerűen kapcsolatban állnak egymással, hanem a különféle viszonyokban különbözőképpen hatnak is egymásra. A megismerésnek ezen a szintjén a szubjektum előtt az objektív világ mint a dolgok közötti sokoldalú, egyetemes kölcsönhatások dinamikus szisztémája, mint a dolgok egymásba való kölcsönös átalakulásának rendszere lép

³ M. A. Parnyuk: *Dolog, sajátosságú viszony*. In: V. I. Lenin és a modern tudományok metodológiai kérdései”. Kiev, 1971, Naukova Dumka.

⁴ Marx—Engels: *Művei*. 20. köt. 343. l.

⁵ Lenin: *Művei* 26. köt. 55. l.

fel. „A kölcsönhatás az első, ami a szemünk elé kerül, ha a mozgó anyagot nagyjában és egészében, a mai természettudományok álláspontjáról vesszük szemügyre.”⁶

A kölcsönhatás különböző típusai a dolgok különféle specifikus kölcsönös átalakulási folyamataiban, az anyag-és energiacserében, azaz a dolgok közötti információátadásban jutnak kifejezésre. Anennyiben a dolgok nem egymeműek, hanem különböző viszonyokban eltérőek, közöttük anyagenergia- és információcsere megy végbe. Az egyetemes kölcsönhatás, mint az anyag és energia körforgása jelenik meg. A dolgok teljes azonossága, egyformasága mellett ez a csere természetesen nem realizálódhat, mivel nem lehet alapja. (Hiányoznak a cseréhez szükséges feltételek.) Ez a körforgás nem csak a Földön, avgy a Föld felszínén valósul meg, hanem kozmikus méretekben is. A természetben az egyes területeken az energia szétszóródása, más területeken a koncentrációja megy végbe, bizonyos testek megsemmisülnek, ugyanakkor helyettük más testek képződnek, a dologiság átalakul sugárzássá és a sugárzás dologisággá. Az ember és a természet között is állandó anyag- és energiacsere, az emberek között pedig tevékenység-csere megy végbe.

A kölcsönhatás — a dolgok kölcsönös átalakulása, amelynek során a dolgok egy és ugyanazon folyamat két ellentétes oldalaként lépnek fel. A kölcsönhatásban nincs csupán aktív vagy csupán passzív fél. Mindkét fél a különböző relációkban aktív és passzív is. A kölcsönhatásban résztvevő dolgok különböző aktivitása határozza meg a mozgás irányát. De a kölcsönhatás során a különböző oldalak viszonyai megváltoznak. Az a dolog, amely aktív volt, viszonylag passzívvá válhat, illetve a passzív fél aktívvá válik. A kölcsönhatásra jellemző lehet még viszonylagos egynsúly, a hatás egyenértéke. A dolgok kölcsönhatásokban olyan tényezőkként szerepelnek, amelyek meghatározzák önmaguk mozgását. A dolgok kölcsönhatása, mint az anyag önmozgása lép fel.

A mai tudomány azt bizonyítja, hogy az egyetemes kölcsönhatás specifikus kölcsönhatásokon keresztül valósul meg, amelyek a dolgok különböző szerveződési szintjein különbözőek. A szervetlen természetben a kölcsönhatások különböző fajaira a vonzás és a taszítás jellemző, amelyek egymást feltételezik és kiegészítik. A mai természettudomány kimutatja, a mikro-, makro- és megavilágban a vonzás és a taszítás konkrét formái.

A dolgok kölcsönös összefüggésének egyetemes jellege nem zárja ki, hanem feltételezi azok elkülönültségét. Az elkülönültség olyanviszony, amelynél az egyik dolog sajátosságainak és állapotának megváltoztatása nem jelenti más dolgok állapotának és sajátosságainak megváltozását. Lehetetlen egy olyan dolog létezése, amely minden dologgal kapcsolatban lenne — a konkrét kapcsolatnak határa van, és ez az, amely az elkülönültség tényezőjeként lép fel.

A teljes elszigeteltség ugyanúgy, mint az abszolút kapcsolat csakis elvonatkoztatásban lehetséges, amely bizonyos határokon belül a tudományban létjogosult. A termodinamika például az „elszigetelt rendszer”, a „zárt rendszer”, a „nyitott rendszer” terminusokat használja. Az utóbbi terminusokat a rendszerek általános elmélete is alkalmazza.

A materialista dialektika szerint nincs összefüggés elkülönültség nélkül és fordítva elkülönültség összefüggés nélkül. Minden dolog összefüggésben áll bizonyos dolgokkal, másokkal pedig elkülönültségben, egyes dolgokkal kölcsönhatásba lép, másokkal pedig együtt létezik. Sőt mi több, az, ami egyik viszonylatban összefüggést, a másik viszonylatban elkülönültséget jelent. Az elkülönültség csak az összefüggés révén létezik, az összefüggés ellentétes oldalaként lép fel. Az összefüggés és elkülönültség a

⁶ Marx—Engels: *Művei* 20. köt. 546. l.

dolgok átalakulása folyamatában helyet cserélnek. Az összefüggés és elkülönültség dialektikája, mint módszertani elv azt jelenti, hogy ahhoz, hogy megismerjük a dolgot, fell kell tánni, hogy milyen viszonylatban és hogyan van az a dolog összefüggésben, és milyen viszonylatban elkülönült. Az összefüggés és elkülönültség tétele elengedhetetlenül szükséges a determinizmus problémáinak helyes megoldásához.

Az emberi megismerés fejlődésében a dolgok kölcsönös összefüggése és kölcsönhatása általános konstatálásától egyes oldalak kiemelése irányába, a kölcsönhatásnak összetevőire való való bontása irányába mozog. A megismerés folyamatában először a kapcsolatok bonyolult egymásba-fonódásának képe merül fel, ahol minden mozgásban van, keletkezik és elvész; „De ez a szemlélet bármily helyesen ragadja meg a jelenségek összképének általános jellegét, arra mégsem elég, hogy megmagyarázza az egyes részleteket, amelyekből ez az összkép egybevetődik; és amíg ezt nem tudjuk megtenni, addig az öszképpel sem vagyunk tisztában.”⁷

A dialektikus materializmusban a determinista koncepció alapját a dolgok egyetemes összefüggésének és kölcsönhatásának elve képezi. „Csak ettől az egyetemes kölcsönhatástól jutunk el a valóságos oksági viszonyhoz.”⁸

Az elméleti megismerés nem állhat meg csupán a dolgok kölcsönhatása közlésénél, hiszen a megismerés ezen szintjén még nem tárul fel a dolgok és változásainak közvetítése, nem derül ki a kölcsönhatás különböző összetevői hatásának különböző eredménye sem. A kölcsönhatás megállapítása csak megelőzi a közvetítés elemzését.

A kölcsönhatás két vagy több oldalú folyamat (viszony). Itt a dolgok egymáshatása kölcsönös jellegű. A kölcsönhatás objektíve ellentétes folyamatokból áll. Ahhoz, hogy megértsük ezt a folyamatot, fel kell bontani az objektív, egyirányú folyamatokat képező egyoldalú hatásokat. Ezek a hatások nem azonosak egymással. Ezért a dolgok természetének és azok változásainak feltárására tanulmányozni kell a kölcsönhatások oldalait. Minden oldal hatásának sajátosságait és szerepét, minden oldal hatása eredményének jellegét és jelentőségét. Ez pedig azt jelenti, hogy tanulmányozni kell azt, hogy a dolgok objektíve mivel és hogyan közvetítődnek. A determinizmus kategóriáiban éppen a kölcsönhatás sokfélesége tükröződik vissza.

A determinációs viszonyok egyrészt determináló, származtató tényezőkkel, másrészt származék eredménnyel rendelkeznek. A determinációs viszonyok sajátossága az egyoldalúság, a hatás, a folyamat irányítottsága. Ez nem zárja ki hanem feltételezi a származéknak a származtatóra gyakorolt hatásának fordított folyamatát.

A determináns tényező cselekvés közben a determináltban mint termékben semmiül meg. A determinációs folyamat terméke a megváltoztatott dolog, a létrehozott jelenség. *A determinációs viszony megvalósul,* a dolog pedig megváltozik. Az, ami a determináló tényezők oldalán, mint folyamat lép fel most a determinált oldalán nyugvó sajátossággá válik. De miközben kihuny a determinált jelenségben, benne determinációs tényező jön létre és őrződik meg. A determináló és determinált közötti viszony az ellentétek azonosságának viszonya. A felek mindegyike ellentétességben megsemmisíti önmagát és egyúttal önmaga megsemmisítésében önmagát feltételezi. A kölcsönhatásban — annak széttagolt formájában tárul fel a dolgok determináltsága. S maga a kölcsönhatás, mint alkotó és megsemmisítő erő lép fel.

A determináló tényezők összességéből, mint előfeltételekből, valami új keletkezik. Az új az említett tényezők tevékenysége által jön létre és örökli azokat. És erről az oldalról lehet azt mondani, hogy semmi új nem jön létre, hanem a dolgok kölcsönös

⁷ Marx—Engels: *Művei* 20. köt. 20. l.

⁸ Marx—Engels: *Művei* 20. köt. 546. l.

átalakulása megy végbe. De mivel a determináló tényezők a determinált, átalakított, „lefényképezett” alapon vannak jelen, ezért a determinált új lesz.

A determinizmus koncepciója az anyag aktivitását, szubsztancialitását fejezi ki. A marxista determinizmus szerint a világon nincs egyetlen dolog sem, amely nem más dologból keletkezett volna, amely ne alapulna valami másan, és amely, miután megérlelődött és önállóvá vált, nem hozott volna létre valami mást. A determinizmus választ ad a következő kérdésekre: miért jött létre a dolog, minek a következtében jött létre, mivel magyarázható annak létezése, miért változik meg és miért semmisül meg és mivé alakul át.

A determináció folyamatában anyagi, energetikai, következőképpen információs változások, valamint azoknak a determináló tényezőktől a determináltba való átmenete megy végbe. A létrejövő valóság öröklí a determináló tényezőktől azt az anyagot, amelyből azok állanak, valamint azok energetikai állapotát. A determináló tényező struktúrája hatással van a determinált struktúrájára, de a determinációs folyamat a struktúra változását is jelenti.

A determinációs tényezők meghatározzák az általuk létrehozott dolgok természetét és a dolgok genetikus kapcsolatban állnak a létrehozójukkal. *A dolog genezisének megismerése — a jelen fejlődésben, öröklésében való megismerését, mint előző története eredményét jelenti.* A dolgok természetének és eredetének tanulmányozása — ez két, egymást kölcsönösen meghatározó folyamat. A dolgok keletkezésének és fejlődésének mélyreható, tudományos szemszögből való tanulmányozása nélkül, a dolgok valódi elmélete sem jöhet létre. Azonban azon tételhez, miszerint a dolgok genezise alapján fel lehet tárni a dolgok lényegét, még hozzá kell tennünk, hogy a dolgok előző történetét csak akkor ismerhetjük meg, ha azok jelenéből indulunk ki, amelyben, mint eredményben, a dolgok egész előző története koncentrálva van.

Ha a determinációs viszonyokra a produktivitás jellemző, akkor a determináció hiánya a produktivitás hiányát, elkülönültségét, együttlétet jelent.

A produktivitás elve cáfolja az anyagnak „semmiből” való keletkezését, valamint „semmivé” válásának tudományellenes „elméletét”. A dialektikus materializmus egyik legalapvetőbb elve az, hogy nincsenek nem determinált jelenségek, mert az anyag és a mozgás mindenfajta kölcsönös átalakulásukban és átmenetükben megőrződnek.

A dialektikus materializmus determinizmus koncepciója szerint az események teljes egészében meghatározottan, s nem pedig spontán módon mennek végbe és a folyamatok, amelyek során a dolgok szert tesznek jellegzetes tulajdonságaikra, a determináló tényezők összességéből keletkeznek.

Minden dologra a determináció különféle viszonyai jellemzőek. Ugyanakkor a közvetítés viszonyai kölcsönösen átszövik egymást, egymásra halmozódnak. Éppen ezért a dolgok sokoldalú megismerése, megmagyarázása szempontjából a determinizmus néhány kategóriájának a bővebb taglalása szükséges.

*

A megismerés megkülönbözteti egyik dolognak a másik dologtól, valamint önmagától való függőségét, mint a determináció legáltalánosabb formáit. Az önmagához való viszony másoktól való függetlenségét, mint a dolgok meghatározott oldalainak kétségbevonhatatlanságát, abszolútumát jelenti. Ez azt jelenti, hogy a dolog az adott viszonyban önmaga hagyja jóvá és határozza meg létezését, mindenféle közvetítő tényező nélkül önmaga determinálja önmagát, önmagán kersztül létezik. Az „abszolút” kategóriájában visszatükröződik a dolog más dolgoktól való független-

sége, más dolgokhoz viszonyított önállósága, automóniája, valamint a dolgok öndetermináltsága, szubsztancialitása.

A dolog, mindenekelőtt annyiban határozható meg önmagával, amennyiben a dolog, mint adott dolog, megérett. A dolog adott dologgá saját belső természetének, belső tényezőinél fogva válik. Az eltérő belső azonosság, a belső szétagoltság, a belső ellentétek harca, az eltérések azonossága következtében a dolgok önmozgása, belső aktivitása, spontán mozgása lüktetésének törvénye — általános törvény.⁹ Csak amennyiben a dolgok önállóak, meg van a belső ellentmondásuk, csak annyiban hatnak kölcsönösen egymásra és lépnek fel a folyamat aktív tényezőjeként.

Ugyanakkor a dolog más dolgoktól is függ. Amikor a dolog keletkezik és kialakul, természetét azok a dolgok határozzák meg, amelyek létrehozták. És a megérett dolog bizonyos tekintetben függ a létfeltételektől is. A „viszonylagosság” kategóriájában a más dolgokkal való közvetítési viszonyok tükröződnek vissza. A dolog annyiban viszonylagos, amennyiben keletkezése, létezése és megsemmisülése más dolgok által közvetítődik, amennyiben a dolog más dolgoktól függ és más dolgok által létezik. Mindenfajta közvetítés és viszonylagosság valamibe való átmenete kezdetét jelenti.

Amilyen mértékben fejlődik és bonyolódik a dolog, oly mértékben növekszik abszolutuma, önállósága, egészen a funkcionálási módjának kiválasztásáig, valamint önmaga reprodukálásáig menően egyre jobban előtérbe kerül önmozgása. Az önmozgás, önmeghatározás, önokozatiság legmagasabb szintjét az emberi társadalomban éri el és a „szabadság” kategóriában jut kifejezésre.

Az abszolút és viszonylagos, mint viszonyok, általános jelleggel bírnak.

Az abszolút és viszonylagos egymástól elválaszthatatlanok, egy és ugyanazon dolog két ellentétes oldalának kifejezői, amelyek közül mindegyik saját létezését a másik létezésének köszönheti. Az önmaga ellentétéhez való viszonyán keresztül mind-egyik oldal az lesz, ami valójában. Az önderemináción keresztül a dolog a más dolgokhoz való viszonyát mutatja ki, és fordítva, a más dolgoktól való függőségén keresztül a dolog önmagához való viszonyát fejezi ki.

Amennyiben a dolgot más dolgok determinálják, változásait is ilyen tekintetben ezek a dolgok határozzák meg. Ezért a dolog mozgása nemcsak a dolog kezdeti állapotával lesz szükségszerűen determinálva. Amennyire a dolog abszolút, autonóm, elszigetelt és független más dolgoktól, annyiban a dolog állapotában végbemenő változás is önálló, a dolog egyik állapota meghatározza annak másik állapotát. Itt meg kell jegyezni, hogy habár a dolog az adott viszonylatban önálló, de lefényképezett önmozgásában a más dolgoktól való függősége tükröződik vissza. Amennyiben a dolog az adott viszonylatban abszolút, független és elegendő mértékben közvetíti önmagát, annyiban felel meg a dolog adott kezdeti állapotának egy másik állapot, és a következő időben a kezdeti állapot szükségszerűen meghatározza a következő állapotot.

Mindenféle elmélet, amely a dolgot magyarázza, az öndeterminációt és a determinációt bizonyos módon összefüggésbe kell, hogy hozza más tényezőkkel. Minden dolgot és a dolog létezését nemcsak mint az önmozgás eredményét kell értelmezni, hanem mint más dolgokkal való összefüggés momentumát, mint a megfelelő determinációs tényező eredményét is. A viszonylagos megértése csak az abszolútumon keresztül lehetséges, de az abszolútumot is csak a viszonylagosan keresztül lehet megismerni. Az abszolút és a viszonylagos dialektikája az emberi ismeretek abszolútizálásáról és viszonylagosságáról szóló tételben is kifejezésre jut.

⁹ Ez az elképzelés a dolgot képező elemek kölcsönhatása okának meghatározásában fejeződik ki.

Az abszolút és viszonylagos helyet cserélnek egymással, átmennek egymásba, azonosakká válnak. Az abszolút nemcsak mint önmagán keresztül, más dolgoktól függetlenül létező lép fel, hanem mint *a dolog természetének mindenféle tekintetben teljes és kimerítő kifejezése is.*

Az objektív törvények is az egyik viszonylatban, mint abszolút, a másik viszonylatban pedig — mint relatív lépnek fel. A tudomány törvényeiben a dolgok közötti rendszeres függőségi viszonyok és az öndetermináció rendszeres viszonyai is kifejezésre jutnak.

Természetesen, a megismerés folyamatában nagyon fontos feltárni, hogy a dolog egy oldalról, egy időben, valamilyen dolog által van közvetítve és más oldalról, más-kor pedig önmagát közvetíti. De ez a dolog lényegének feltárásához nem elegendő. A megismerésnek a determinációs folyamatot abból a célból kell elemezni, hogy feltárjuk azokat a tényezőket, amelyek az adott dolgot produkálták és meghatározták annak természetét, hogy a dolog létrejöttében és kialakulásában különböző tényezők milyen jelentőséggel bírnak, és mi által van meghatározva a megérett dolog önállósága és abszolút jellege.

A dialektikus materializmus determinista koncepciója értelmében a determinációs folyamatra a következő momentumok jellemzők: a feltételek, az okozat és a hatás.

A feltétel — a tényezők sokféleségének összessége, melynek jelenlététől függ a dolgok keletkezése, létezése és megsemmisülése, amelyeket azonban a feltételek önmagukban nem produkálnak.

Ez a létezés egy új valóság előfeltétele. Némely dolog feltételének kérdését nagyon gyakran helytelenül, mint az okok sokaságát értelmezik. A feltételt képező tényezők jelenléte nélkül semmilyen dolog nem keletkezhet és létezhet. Ahhoz, hogy a dolog keletkezzék, létezzen és mozogjon, megfelelő viszonyok, előfeltételek szükségesek, és más viszonylatban önmaga is feltételként léphet fel. A dolgoknak körülményeiktől való elszakítása éppúgy alaptalan, mint azokkal való azonosítása.

Jelentőségét tekintve megkülönböztetjük:

1. *A dolgok keletkezésének feltételeit*, amelyek meghatározzák az adott dolog természetét és amelyek magukba foglalják a dolgok összes meghatározottságát.

2. *A dolgok létezésének feltételeit*, amelyeket a megérett dolog használ fel, biztosítva annak önmozgását.

A dolgok fejlődésével egyetemben nő a dolgok feltételekhez való viszonyának bonyolultsága is. Míg a szervesetlen természet dolgai differencia nélkül viszonyulnak a feltételekhez, addig az élő szervezet a feltételek különféle tényezőihez különböző szervek (és szövetek) segítségével viszonyul. Minél inkább bonyolultabbá válnak a dolgok, annál önállóbban viszonyulnak a feltételekhez, amelyekből származtak, amelyekben léteznek, és amelyeket felhasználnak.

A feltételeket képező tényezők nem egyenlő értékűek és az új dolog létrejöttében és létezésében különböző szerepet játszanak.

A változás következtében a feltételek feltételezettségbe mennek át és feltételezett-ségükben megszüntetve, megőrződve, mint annak momentumai, mint egy új valóság tartalmának összetevői léteznek, amelyek létrehozásában azok, mint materiák voltak felhasználva. A dolgok, mint feltételezett saját feltételei által, meghatározottként létezik. A termelést tanulmányozva Marx a feltételeket, mint a termelés valóságos momentumait nevezte meg.¹⁰ A termelőeszközök a termék előállításának feltételeként szolgálnak és átalakult formában benne foglaltatnak a termékben.

¹⁰ Marx—Engels: *Művei* 12. köt. 712; 723. l.

Az új dolog előfeltételei természetesen, csak magának a dolognak létezéséig maradnak fenn. Minden dolog más, teljes egészében meghatározott dolgokból keletkezik, amelyek bizonyos mértékben elérték érett állapotukat.

Valamely tényező csak azért lép fel feltételként, mert rájuk olyan sajátosságok jellemzők, amelyek révén azok képesek meghatározni más, keletkezett jelenségek megfelelő vonásait. Valamely tényező adott feltétellel csak azon dologgal kapcsolatban válik, amelyben a tényező építőanyagként van felhasználva és amennyiben az a dolog valamely sajátosságát feltételezi. A dolog nem szolgálhatna feltételként, ha az nem rendelkezne meghatározott sajátosságokkal és ha nem lenne képes átváltozni egy másik dolog momentumává.

A konkrét, megérett feltételezett dolog, a saját sorában önmaga létezésére specifikus feltételeket igényel. A feltételezett a megfelelő tényezőket feltételekké, mint önmaga tartalmának momentumaivá alakítja át és felkelti bennük azt a sajátosságot, hogy feltételként szolgáljanak. Az, ami feltételezetté vált felhasználja a feltételeket.

A feltételezés folyamat sajátossága abban rejlik, hogy a feltételek önmagukban, tevékenység nélkül nem képesek új valósággá válni, azt produkálni, hanem csak létrehozák az új valóság lehetőségét.

A feltételek mint másnak a lehetősége lépnek fel. A feltétel és a feltételezett közötti viszony állandóan változik. A feltétellel vált tényező a feltételezett kialakulása előtt, mint véletlen, egymástól elszigetelt körülmények összessége létezik. Önmagukban a dolgok közömbösek az iránt, hogy a feltétel lényegét képezik. A feltétel lényege a feltételezett dolgok tartalmának egészét képezi, de alakatlan, szétszórótt létezés formájában. A feltétel, a sokféleség által egységétől megfosztva jelentkezik. A feltételeket fel kell használni, egyesíteni és végső formába kell önteni. Az új dologban a feltételek új egységgé olvadnak össze.

Mivel a dolog feltételként jelentkezik, elveszti önállóságát és a feltételezett momentumává válik, megszűnik, és feltételezetté alakul át. A létrejött dolog az átalakított feltételek szerves egységét képezi. A közvetítés közvetlen létbe megy át.

Azok a faktorok, amelyek feltételként lépnek fel, a változások folyamatában elveszithetik azon tulajdonságaikat, amelynek következtében feltételezik az adott dologt, kilépve létezésük azon köréből, ami az adott dolog létfeltétele volt. Ennek eredményeképpen a feltételezettségi viszonyok az együttlét viszonyaivá alakulnak át. Ugyanakkor az együttlét tényezői a feltételezettség feltételévé válhatnak. Mivel a feltételezett felhasználja az új anyagot, azért önmaga is megváltozik és a feltételekhez való saját viszonyát is megváltoztatja. A feltételezett nem passzív dolog és nem szenvedő folyamat. Meghatározott körülmények következtében létrejött dolog önállóságra, a feltételektől való meghatározott függetlenségre tesz szert. Ez a függetlenség abban áll, hogy a létrejött dologra az önmozgás, az aktivitás, a spontán fejlődés jellemző. És ekkor a dolog él a feltételekkel, alárendeli azokat önmagának, saját mozgása momentumaivá változtatja azokat, mivel a dolog saját alapján létezik. A benne rejlő ellentmondásossága következtében a dolog önmaga megsemmisülésének feltételét hozza létre. Azonban az egyik dolog megsemmisülése ugyanakkor a másik dolog kezdetét is jelenti. És ugyanúgy, az egyik dolog megsemmisülésének feltételei egy másik dolog keletkezésének feltételeit jelentik.¹¹

Ahhoz, hogy bármely dolog természetét tanulmányozás alá vehessük, ismerni kell azokat a feltételeket, amelyből a dolog keletkezett. A feltételek, mint a dolog határai tanulmányozása nélkül e dologgal kapcsolatos ismereteink egyoldalúak lesz-

¹¹ M. A. Parnyuk: „Véges és végtelen”, i. „V. I. Lenin és a modern tudományok metodológiai kérdései” c. könyvében. Kiev, 1971.

nek. Azon feltételek ismerete nélkül, amelyek között valamilyen folyamat végbe megy, lehetetlen annak gyakorlati reprodukálása és felhasználása.

Mivel a feltételek csupán az új dolog lehetőségét teremtik meg, ezért a dialektikus materialista determinizmus tartalmának jellemzése szempontjából fontos jelentőséggel bírnak olyan kategóriák, mint a *lehetőség* és *valóság* elemzése, amelyekben a determinációs folyamat kialakulása tükröződik vissza.

A lehetőség és valóság kategóriáiban a dolgok mozgásának két egységes, de elentétes momentuma tükröződik vissza. A valóság realitása közvetlenül jelentkezik, a lehetőség realitása pedig a realitást tartalmazó feltételeken keresztül közvetítve jelentkezik. A valóságra a saját lét jellemző, ugyanakkor a lehetőség még saját léttel nem rendelkezik. *A lehetőség, mint a determináló tényezők keletkező összességéből eredő dolgok mozgásának tendenciája és mint a keletkezett dolgok potenciái (potenciális sajátosságai) lép fel. A lehetőség az új valóság létrejöttének előfeltétele az új jelenség potenciális létét képezi és az adott valóságban feltárja a lehetőség jövőjét. A valóság pedig maga a realizált lehetőség.*

A dolog, mint valóság, a létezés és megteremtés, a lényeg és jelenség, a szükség-szerű és véletlen egységét testesíti meg.

A dolgok és jelenségek csak annyiban lehetségesek, amennyiben létrejöttük, kialakulásuk szempontjából meghatározott tényezők, (feltételek) léteznek. Azonban ezen tényezők még nem elegendőek ahhoz, hogy a dolgok és jelenségek valósággá váljanak, hogy keletkezésük szükségszerűvé válják.

Valamilyen jelenséget előidéző determinációs tényezők összessége nem létezik kész alakban és nem is egyszerre keletkezik. A determinációs tényezők összessége a valóság megváltozása folyamán alakul ki, és csak egy meghatározott szakaszon válik elegendővé.

Addig az új valóság létrehozása, mint nem elengedő létezik, amíg a szükségszerű teljes egészében nem érett meg. *Minden egyes dolog, jelenség, amelynek létrehozására nincsenek elegendő determinációs tényezők (többek között ok), csupán mint lehetőség lép fel.* Amilyen mértékben növekszik a determinációs tényezők mennyisége, amilyen mértékben érlelődnek, oly mértékben növekszik az új valóság lehetősége is, egyre szükségszerűbbé válik, a teljes determináció mellett pedig valósággá alakul át. A feltételeket képező tényezők mennyiségi növekedésével vagy csökkenésével összhangban van a dolog keletkezése lehetőségének növekedése vagy csökkenése is. A lehetőségnek a nem eléggé fejlett szükségszerűség felel meg. A determinációs tényezők teljes hiánya a lehetetlenséget jelenti.

Elegendő determinációs tényezőként azok a tényezők lépnek fel, amelyek létezése elkerülhetetlenül a dolog keletkezését és létezését vonja maga után. *A tényezők elegendő mennyisége mellett a determinációs folyamat teljes egészében meghatározott, egyértelmű jelleget ölt és a meghatározatlan függőség számára itt nem marad hely.*

Minden dolog a valóság és a lehetőség egységét képezi. A lehetőség és a valóság csak egy meghatározott viszonylatban ilyenek, más viszonylatban saját ellentétükbe mennek át, mintegy egymásba ömlenek át.

A valóság a lehetőségek születésén keresztül képes átváltozni. A lehetőség a valóságban, mint a valóság belső momentuma létezik. A lehetőségben az adott valóság jövője fejeződik ki, a lehetőség az új valóság kiindulópontja. Minden konkrét valóság teljes egészében meghatározott lehetőségeket foglal magában. Ezen lehetőségek jellegét a megfelelő valóság határozza meg, amely az új dolog létrejöttének feltételeként szerepel. Úgyszintén a lehetőség is a neki megfelelő valóságba megy át.

A lehetőség és valóság kategóriáiban a mozgás törvényszerű folyamata tükröződik vissza, mivel az utóbbi a lehetőségek állandó keletkezésének és a lehetőségek

valósággá válásának folyamatát képezi. A lehetőségek kimerítése a mozgás megszűnését jelentené. Az egyik valóságnak a másikba való átmenete az előző lehetőségek realizálódásaként vagy megsemmisüléseként és új lehetőségek keletkezéseként jelentkezik. Ami korábban lehetetlen volt, most lehetségessé válik és fordítva, ami korábban lehetséges volt, most lehetetlenné válik. A mozgás nemcsak a lehetőségnek valósággá válását, hanem a korábbi feltételekből hiányzó elvileg új lehetőségeket is jelenti. A valóság a benne rejlő ellentmondásosság miatt egymással ellentétes lehetőségeket tartalmaz. Végső soron az újak a lehetősége realizálódnak.

Tartalmukat tekintve reális és formális lehetőségeket különböztetünk meg. Az ilyen fajta felosztás alapját az objektív, reálisan létező és formális, elképzelt, a reális valóságtól elvonatkoztatott ellentétesség képezi. Az elvont és konkrét lehetőségek között determináltságuk fokát tekintve különbséget tehetünk. A konkrét reális lehetőség okvetlenül bekövetkezik, mivel determinációs tényezőinek köre már teljes egészében kialakult, e lehetőségeket képező feltételek megérték arra, hogy más minőségbe menjenek át.

A reális lehetőségek között különbséget tehetünk realizációja valószínűségének szintjét tekintve is. A valószínűség fogalmában a lehetőség objektív, mennyiségi meghatározottsága, determináltsági foka, tehát fejlettségi foka, a valósággá való válás képessége jut kifejezésre. A determinációs tényezők nem elégséges összességéhez viszonyítva a valószínűség objektív jelleggel rendelkezik, függetlenül attól, hogy ismerjük-e a hiányzó tényezőket, vagy nem, továbbá, hogy tudatosan elvonatkoztatunk azoktól, vagy a nélkülözhetetlen tényezők nem léteznek.

Mindenféle lehetőség mennyiségileg sokféle meghatározottsággal rendelkezik, de a mai tudománynak még nincsenek olyan eszközei, hogy azt számszerűen kifejezze. Az a lehetőség, amely a determinációs tényezők szélesebb köréből rendelkezik, sokkal inkább valószínű, az a lehetőség pedig, amely kisebb arányú determináltsággal rendelkezik, kevésbé valószínű. Mivel minden dolog bizonyos viszonylatban eléggé determinált, más viszonylatban viszont nem eléggé, ezért a dolog bizonyos viszonylatban valóságos, más viszonylatban pedig valószínű lesz. A dologra különböző oldalról különféle determináció jellemző, amely állandóan változik. Ezért minden dologra az egyforma valószínűség lehetőségének sokasága jellemző. A lehetőségek egyike realizálódik. A valóság megváltozása folyamán a lehetőség determináltsága nő vagy csökken, eltűnik, vagy eléri érettségi fokát.

A dolog természetének megértéséhez nem elegendő csupán megismerni azokat a körülményeket, amelyek közepette a dolog létrejött, nem elég ismerni a dolgot, mint lehetőséget, hanem fel kell tárni azt a tényezőt is, amely a dolgot a lehetőségek szférájából a valóság szférájába teszi át. Ha a körülmények csupán az új dolog lehetőségét hordják magukban és az okozatot csak potenciájukban tartalmazzák, akkor miképpen megy át a lehetőség a valóságba, minek köszönhetően jelenik meg az okozat, mi az, ami a körülményeket új dologgá alakítja át?

Mivel a feltételek nem csupán valami közvetlen lét, közömbös létezés formájában lépnek fel, hanem mint önmagát megőrző lét is, ezért olyan tényezőket foglalnak önmagukban, amelyek a feltételeket azon új dolog valóságává változtatják át, amely dolog feltételeit képezték. Ezért a feltételek mindenekelőtt létesülésként lépnek fel. Saját létezésük, mint feltételek tagadásával önmagukat jelölik meg. *Ilyen okozattal az ok rendelkezik.*

Az okság, mint a keletkezés módja az egyik dolognak a másik dolog által való kiváltása, valamint a dolgok mozgásának létrehozása a determinációs folyamat központi momentumát képezi. Okként az aktív dolog lép fel, amely változásra készíteti a többi dolgot, amíg önmaga egy specifikus mozgási állapotban van. Az ok aktív jel-

lege lehetővé teszi, hogy az okot kiemeljük a szükséges és elegendő feltételek összességéből. Az okozat, az ok által létrehozott dolog (mozgás).

Az okságban nagyon világosan tűnik elő a determinációs folyamat dinamikus, produktív, genetikai jellege, az anyag önmozgása. Az ok és az okozat viszonya alapjában véve szubsztanciális viszony: az okozat — a szubsztancia belsőleg történő megnyilvánulása, az abszolút jelleg és a dolog belső aktivitásának megnyilvánulása. Az okozatban jut kifejezésre és őrződik meg a dolog abszolút aktivitási képessége. Az ok az okozatot saját maga meghatározottsága alapján feltételezi, az okozat maga a megőrzött szubsztancialitás. V. I. Lenin ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Egyfelől el kell mélyíteni az anyag megismerését a szubsztancia megismeréséig (fogalmáig), hogy megtaláljuk a jelenségek okait. Másfelől az ok valóságos megismerése a megismerés elmélyítése a jelenségek különlegességétől a szubsztanciáig.”¹²

A szubsztancia a valóságot úgy foglalja magában, mint okot. S ezt a valóságot a szubsztancia saját okozatában mint meghatározottat tartalmazza. A szubsztancialitási viszony oksági viszonyba, az abszolút pedig viszonylagosba megy át.

„Az okság fogalmában az egyetemes kölcsönhatás, a mozgás csupán egyik momentuma tükröződik vissza. Ahhoz, hogy az egyik vagy másik dolog tanulmányozás tárgyává váljék, a szubjektum kiszakítja azt az általános összefüggésből s a hathatós, produkáló viszony kivételével absztrahálódik a dolog sokféle viszonyától.”¹³

„Az ok és az okozat kategóriái némileg leegyszerűsítik, elnagyolják a dolgok között levő egyetemes kapcsolatot, csak körülbelül és nem teljesen tükrözik azt vissza, s elszigetelik az egységes világfolyamat egyik vagy másik oldalát. Az ok és az okozat, ergo, csak mozzanatai a világméretű kölcsönös függésnek, az (egyetemes) összefüggésnek, az események kölcsönös egybekapcsolódásának, csak láncszemek az anyag fejlődésének láncolatában.”¹⁴

A dolog csak az adott okozattal való kölcsönhatásában válik okká. Az ok és az okozat a mozgás nem külső, hanem belső ellentétes oldalait képezik és egy és ugyanazon folyamatot különböző oldalról jellemzik. Ezért az okot csak az okozaton keresztül lehet megmagyarázni, és fordítva az okozat természetét csak az okon keresztül érthetjük meg. De más vonatkozásban ezek a dolgok belső és önállóak, ugyanis a dolog okként nem mint az egész dolog lép fel, hanem az okozatnak megfelelő tulajdonságain keresztül (más tulajdonságok nem lesznek részei az okozatiság folyamatának).

Az okozat magában az okban, az ok pedig az okozatban rejlik. Mindenféle ok önmagát, mint okot csakis azon okozaton keresztül határozza meg, amelybe az átmegy. És az okozat önmagát, mint olyant, csak az okon keresztül határozza meg. Azonban más viszonylatban ezek a dolgok külsőleg önállóak is, mivel a dolog okként nem mint egész dolog, hanem a megfelelő sajátosságok jelenlétének köszönhetően lép fel. (Más sajátosságok az okozat folyamatában nem vesznek részt.)

Az ok és okozat nemcsak, azonosak hanem különbözőek is. *A dolognak azon sajátossága, hogy okként és okozatként léphet fel, a dolognak csak egyik meghatározottságát képezi.* A dolog, mint ok teljesen nem megy át saját okozatába, így u. i. lehetetlen lenne a valóság fejlődése. Az okozatban mindig van valami, ami az okból hiányzott, de amit a feltételek tartalmaztak. Az októl és a feltételektől örökölt elemek új strukturális viszonyokba lépnek.

Az ok és az okozat viszonyai nem egyszerűsödnek le csupán az események egy-

¹² Lenin: *Művei* 29. köt. 142—143. l.

¹³ Marx—Engels: *Művei* 20. köt. 546—547. l.

¹⁴ Lenin: *Művei* 29. köt. 143—144. l.

szerű következetességére, nem azonosak, az állapotok állandó követésével.¹⁵ Bár az állapot, az idő valamely momentumában, mint a dolgok viszonyainak konkrét összessége, mint a dolgok létezésének konkrét módja, nemcsak belső folyamatainknak köszönhetően változik meg, hanem a megfelelő okok és feltételek hatása alatt is. Az állapot és az okság állapotának azonosítása a determinizmus tartalmának hibás fel-fogásához vezet.

A dolog csak annyiban ok, amennyiben okozatot hoz létre. Egy adott okozat az adott oknak megfelelő viszonyok közepette egységes módon jön létre. Egy és ugyanazon ok ugyanazon körülmények között ugyanazon okozatot váltja ki. (Ez a tétel gyakorlati alkalmazását a társadalmi termelésben nyerte el.) Az ok és az okozat viszonyát az egyértelműség és a meghatározatlanság teljes hiánya jellemzi. Az okozat az okhoz viszonyítva elengedhetetlen, hiszen az okozat az ok realizációja. Ez a tétel akkor helyes ha elvonalkoztatunk a véletlentől. Azonban a szükségszerű okozat mindig a véletlen alakjában lép fel. És ha ez így van, akkor ebben a vonatkozásban az okozat megjelenése nem egyértelmű, meghatározatlan. És még ehhez szükséges hozzáfűzni, hogy ugyanazon okozat minden egyes alkalommal viszonylagosan különféle véletlenek formájában jelenik meg, mivel az okozat minden egyes alkalommal viszonylagosan különböző mellékes, másodrangú determinációs tényező hatása alá kerül. Ugyanakkor egy és ugyanazon okozat következetesen és viszonylagosan különböző variánsokban jelenik meg. Az okozat (*a dolog, a dolog állapotának, folyamatának változásai*) meghatározatlansági foka függ a különböző nemű többé már meg nem ismétlődő mellékes tényezők aktivitásától és hatásának erejétől. Következésképpen, az okozat mint szükségszerűség a véletlen köntösében jelenik meg. De azért ez nem jelenti azt, hogy az okozat csak valószínű. Az úgynevezett „valószínűségi okság” koncepciójában a lehetőség, a véletlen, a meghatározatlanság abszolutizálódik, a valószínűségi okság elszakítja azokat a valóságtól, s szükségszerűségtől, a meghatározottságtól. A valószínűség nem létezik a valósággal szerves kapcsolaton kívül, ez egy és ugyanazon folyamat két aspektusát képezi.

Némely szerző azon a véleményen van, hogy egy és ugyanazon okozatot különböző okok idézhetik elő. *Egy és ugyanazon mozgás, különböző hordozóiról, mint okról beszélhetünk, és nem pedig egy és ugyanazon okozat sokféle okáról.* Különféle dolgok egy és ugyanazon okozat okaiként léphetnek fel, ha rendelkeznek olyan általános sajátossággal, amely kiváltja ezt az okozatot, amely átmegy ebbe az okozatba. Az okok sokféleségével egyetérteni azt jelenti, hogy a dolog külső viszonyaira támaszkodunk, azaz azt állítjuk, hogy az okozat természete lényegesen nincs az ok által determinálva, hogy az ok nem megy át okozatba, hogy az okság viszonya szükségszerű, törvényszerű jelleggel nem rendelkezik. Ez azt jelentené, hogy az ok a semmiből, önmaga természetétől eltérően váltja ki az okozatot.

Egy és ugyanazon okozat sokféle okával kapcsolatos kérdést nem szabad összevetésztetni a feltételeket képező különböző determinációs tényezők sokaságával kapcsolatos kérdéssel.

A dolog, amely előzőleg ok volt, és az okozat kölcsönhatásban ötvöződik össze, az asszimmetrikus, egyirányú determináció pedig szimmetrikus, kölcsönös determinációba megy át. Így módon, a dolgok egyidőben aktív és passzív dologként lépnek fel. Ha pedig az oksági láncolatról beszélünk, akkor az oksági láncolat a megismerés folyamatában a dolgok közötti kapcsolatok sokféleségétől való elvonalkoztatást, azok egy viszonylatban való visszatükröződését jelenti.

¹⁵ Szvecnyikov G. Á.: *Az okság és állapot kapcsolata a fizikában* M. 1971.

Az okság nem azonos a dolgok időbeni egymásutániségével. Nagyon sok szerző azon a véleményen van, hogy az ok az okozatot időben megelőzi. De az ok, okozat nélkül az okozatig nem ok „egy ok, amely nem hat, nem ok”.¹⁶ Az *aktív dolog csak ahhoz az okozathoz viszonyítva válik okká, amelyet önmaga létrehoz. A dolog okká az okozat kialakulása arányában válik.* Az okozatiság, mint két pólussal — okkal és okozattal — rendelkező folyamat lép fel. Az okozatot előidéző dolog az okozat megjelenéséig okként csak *feltételesen* léphet fel. A dolog mozgásának kezdete, amely a feltételeket új dologgá alakítja át, s amely kiváltja az okozatot, ugyanakkor a dolog okként való kialakulásának és létezésének kezdetét is jelenti. A dolog csakis az okozat kiváltása közben mutatja ki azon sajátosságát, hogy okként is létezhet. *A dolog akkor, amikor kiváltja az okozatot, önmagát is megteremti, mint okot és realizálja saját potenciáit.* Az okozatot nem az ok, hanem a dolog előzi meg, amely még nem lép fel okként. A dolog okká csak a saját okozatához viszonyítva válik. *Az ok, mint realitás, csakis saját okozatain keresztül lép fel, amelyben az ok átalakul.*

Az okság törvénye egyetemes jelleggel bír. Azonban a valóság különböző területein az oksági viszonyokra bizonyos specifikus sajátságok jellemzőek. Ezért a dolog keletkezése és megváltozása okának tanulmányozásánál figyelembe kell venni az anyag megfelelő sajátosságait.

Az oksági determináció sferikumának feltárása szempontjából nagyon fontos, hogy világosan megkülönböztessük az okot a feltételtől. Ha az ok *aktív, tevékeny tényezőként lép fel*, akkor a feltételek viszonylag passzívak lesznek, s új valóságot önmaguk közvetlenül nem produkálnak. A dolgok produkálásában építőanyagként vesznek részt, amelyből az ok létrehozza az okozatot, a cselekvést. Saját aktivitásánál fogva az ok megszervezi a feltételeket, és új valóság produkálására építőanyagként használja fel azokat.

Aktivitás, tevékenység nélkül a determinációs folyamat megvalósíthatatlan. Az új valóság csak akkor jelenik meg, amikor kialakul az ok és feltételek egysége. A feltételek hiánya, avagy nem elegendő feltétel mellett a determinációs folyamat vagy lehetetlen, vagy pedig tökéletlen formában zajlik le.

Az ok és a feltétel, amikor az új valóság tartalmába mennek át, annak a tartalomnak megfelelő meghatározottságot kölcsönöznek. De emellett az elsőség mégis az oké marad, amely meghatározza a feltételek által biztosított anyag egyesítésének módját és az okozat struktúráját. Az ok specifikus tevékenységénél fogva a feltétel, valamint magának az oknak is az anyaga új valósággá alakul át.

Az okozatiság folyamatában a mozgás nyugvó állapotban levő sajátosságba, az okozat — anyagi formába, vagy a nyugvó sajátosság mozgási formába megy át.

A feltételező körülmények sokaságában rejlő aktív tényező feltárása nélkül nem lehet helyesen megmagyarázni a keletkezett dolog folyamatának természetét sem. Következésképpen a determinációs folyamat feltárásához az ok és okozat kategóriáján kívül szükség van még a feltétel és a feltételezett, a lehetőség és valóság kategóriájára is.

A létrehozott új valóság megváltozott formában a feltételeket, mint saját belső lényegét, mint saját alapját foglalja magába s keletkezését a feltételnek és az ok hatásának köszönheti. Így módon az új dolog (jelenség) az okhoz viszonyítva mint okozat, a feltételekhez viszonyítva mint feltételezett, s a lehetőséghez viszonyítva pedig mint valóság lép fel.

Itt szükséges megjegyezni, hogy a természetben végbemenő spontán objektív determinációs folyamatok mellett még olyan objektív determinációs folyamatok is

¹⁶ Marx—Engels: *Művei* 20. köt. 570. l.

léteznek, amelyek célszerű jelleggel rendelkeznek. V. I. Lenin: „Az *objektív* folyamat 2 formája: a természet (a mechanikai és kémiai) és az ember *célirányos* tevékenysége.”¹⁷

Az átalakulás és a létrehozás objektív természetes folyamata, önmagukban, a dolog természetére jellemző törvényekkel mennek végbe. A társadalmilag objektív folyamatok a szubjektum céltudatos erejének az objektumnak való átadása következtében valósul meg. A szubjektum tevékenységének irányát a *célok* határozzák meg.

A célokat mindenekelőtt az emberi igények és azok kielégítésének szükségessége határozza meg. A szükségletek mint sürgős gyakorlati szükségesség, az emberi cselekedetek objektív determinációs tényezőit képezik. A célra a szubjektum szükségleteinek önmaga által történő tudatosulása, valamint önmaga és a valóság között levő ellentétek tudatosulása jellemző. A cél arról tanúskodik, „hogyan a világ nem elégíti ki az embert és az ember elhatározza, hogy cselekvésével megváltoztatja a világot.”¹⁸

A cél tartalma mindenekelőtt a meglevő valóság ismerete alapján magába foglalja a feltételezett valóság ismeretét is. A célok a tevékenység jövőbeni eredményének képmásaként lépnek fel, s ezért mint törvény, mint ok irányítja a szubjektum tevékenységét. Mivel a cél információs jelleggel bír, ezért a cél determinációs szerepe az emberi tevékenység ösztönzéséből áll.

A felismert szükségletek és az oknak megfelelő eszmék a szubjektum társadalmi helyzete szemszögéből, meghatározott *érdekként* lépnek fel. Az érdek az emberi szükségletek létezésének társadalmi formája. Az emberi tevékenységek pedig az emberi érdekek objektívációjának folyamatát képezik. A szubjektum tevékenységének céljai az érdek alapján alakulnak ki.

A szükséglet a célban az objektív feltételek és a szubjektum társadalmi jellegével kapcsolatosan konkretizálódik. Ha a szükséglet az embert csupán a cselekvésre készíteti, akkor a cél közvetlen determinációs tényezőként lép fel, amely szabályozza, irányítja, ösztönzi az emberi tevékenységet.

A feltételek megismerése — a céltudatos tevékenység egyik legfontosabb előfeltétele. A szubjektum saját céljainak érdekében gondolatban alkalmazza az általa ismert dolgokat, s azok sajátosságait, s munkája folyamán gyakorlatilag, átalakítja a dolgokat, új világot hoz létre. „Az ember előtt gyakorlati tevékenységében ott áll az objektív világ, az ember tőle függ, általa határozza meg tevékenységét.”¹⁹ A reális cél az objektumtól ered, s az objektum törvényeinek van alávetve. A szubjektum csak az objektív törvények ismerete alapján képes tervezni, s véghez vinni cselekvéseit, vagyis szabadon cselekedni. Új dolgokat nem önmagában a cél, hanem a célnak megfelelően a materiális tevékenység, az eszközök mozgása hoz létre.

A cél mint feladat, akkor merül fel, amikor az objektív feltételek már megérették, amikor az eszközök már rendelkezésükre állnak, avagy már kialakuló félben vannak. A cél a történelemi szükségleteknek megfelelő mértékben realizálódik, amelyben maga a cél objektív lehetőségeket tükröz vissza. Az emberi tevékenység azt tudja életre hívni, ami az objektív világ dolgaira potenciálisan jellemző. Elhatározásra jutni annyit jelent, mint kiválasztani azt a lehetőséget, amely a cél megvalósításához vezet. Minél reálisabb a lehetőség, annál reálisabb a cél is.²⁰

A célkitűzés a megfelelő eszközöket és a cél realizálódása folyamán azok funkcionálási módját tételezi fel. Csakis az eszközökkel való egységben válik a cél emberi

¹⁷ Lenin: *Összes Művei* 29. köt. 170. l.

¹⁸ Lenin: *Összes Művei* 29. köt. 195. l.

¹⁹ Lenin: *Összes Művei* 29. köt. 169—170. l.

²⁰ Ezzel kapcsolatban lásd.: M. Parnyuk és A. Jacenko: *Lehetőség, valóság és cél*. In: „A lehetőség és valóság” M. M—L. 1964.

tevékenység szabályozó tényezőjévé. A céltudatos tevékenység jellege a cél és az eszköz kölcsönhatásában jelenik meg.

A céltudatos tevékenység a következő momentumokat foglalja magában: a szubjektív célt, mint az eljövendő valóság ideális képmását, a cél megvalósításának eszközt, a céltudatos tevékenység objektumát, magát a tevékenységet, a céltudatos tevékenység eredményét.²¹

Ha a célban jobban kifejezésre jut az embernek a természettől való függősége, akkor az eszközök az ember szabadsága fokáról, az embernek a természet fölött való uralkodásának mértékéről, a természet ösztönös erői feletti uralom, fokáról tanúskodnak.

A megfelelő eszközök birtokában a cél realizációja mindenekelőtt a szubjektum tevékenységétől függ. A tárgyat a cél formájában jelentkező ideális alakjából az eredmény materiális alakjába csakis a tevékenység változtatja át.

A célok és eszközök mint az emberi érdekek, szükségletek, valamint az objektív világ törvényei, s az eszközök megismerésének eredménye, elméletekben, programokban, tervekben és jelszavakban nyernek megfogalmazást. A célok társadalmi ideálok formájában lépnek fel.

Reális célok kitűzése, valamint megfelelő eredmények elérése szempontjából fontos szükségletek (a társadalom, az osztály, a személyiség szükségleteinek) meghatározása, az eszközök kiszámítása és feltárása, az adott célt realizáló optimális cselekvési mód meghatározása. A szabad tevékenység nem korlátozódik csupán a szükségszerűség megismerése, saját szükségletei, törekvései és óhajai értékelése az elhatározás kiválasztására. A szabad tevékenység gyakorlati cselekvés. A szabadság, mindenekelőtt a szükségletek fölötti uralomban, az objektív törvényeknek a valóság átalakítása, a cél elérése érdekében való öntudatos gyakorlati alkalmazásában rejlik.

A tevékenység eredménye fellelphet úgy is, mint az objektív lehetőségek realizációja, a cél megvalósítása, mint a szükségletek kielégítésének tárgya.

Ahhoz, hogy a cél és a tevékenység eredménye egybeessen, szükséges, hogy a tevékenység összhangban álljon a valóság törvényeivel, hogy az eszközökről, s az azokkal kapcsolatos törvényről alkotott ismereteink adekvát módon tükrözzék az eszköz természetét, annak objektív lehetőségeit. A szabadság — egy meghatározott cél elérése, — tehát a szubjektumnak eredményes önmegvalósítása, valamint a megfelelő szükségletek kielégítése lesz. A cél és tevékenység eredményének azonossági foka a szubjektum birtokában levő ismeretek valóságának fokát, szabadságának nagyságát fejezi ki. A szabadság, mint szükségszerűség fölött való uralkodás, a gyakorlatban mutatkozik meg.

Íly módon a társadalmi életben a determinációs viszony céltudatos tevékenység jellegét ölt. *A cél, az eszköz és az eredmény viszonya, csupán a determinációs folyamat sajátos formájaként lép fel. A szubjektum, mint a legaktívabb eszköz okként lép fel, a többi eszköz pedig új valóság lehetőségét tartalmazó feltételként jelentkezik. De az ok számára ebben az esetben az okozat, mint a cél, már előre ismert, és az ok szándékosan alkalmazza önmagát és a feltételeket, (eszközöket) a cél — okozat megvalósítása érdekében, és épp a tevékenység eredménye lesz az okozat az új valóság, az objektivizált cél. A céltudatos tevékenység lesz az új valóság szabad létrehozása.*

A valóban szabad cselekvés a cél elérésének képességét jelenti és mintegy előre látja saját eredményeit. Minél mélyebben ismerik az emberek a célokat és eszközöket, minél jobban eligazodnak az objektív folyamatok sajátosságaiban, annál szabadab-

²¹ Marx—Engels: *Művei* 23. köt. 50. l.

ban tájékozódnak az eseményekben, annál jobban előre lépnek a jövőben, annál aktívabb a cselekvésük és tevékenységük eredményei is annál gyümölcsözőbbek.

Mivel a marxista — leninista elmélet a társadalom progresszív fejlődését, valamint a fejlődés eléréséhez szükséges eszközöket fejezi ki, ezért ezen elmélet a forradalmi cselekvés irányítójaként, a valóság megváltoztatásának hatalmas eszközeként lép fel.

A szabadság a szükségszerűség megismerését, a cél öntudatos megjelölését, a cél eléréséhez szükséges eszközök, utak és módzatok, valamint a cselekvés kiválasztását a tevékenység eredményeinek előrelátását, a cél elérése érdekében kifejtett aktív tevékenységet, az eredménynek a kitűzött céllal való egybeesését feltételezi, amely a szükségletek kielégítéséhez vezet. A szabadság a szükségszerűség fölötti uralmat jelenti, amely az eszközök fejlettségi szintjében, a szükségletek kielégítésének szintjében, valamint az ember lényegi erejében, a világ alkotó módon történő megváltoztatásában, magának a cselekvésnek az ember elsődleges szükségletévé való átalakulásában rejlik.

A szabadság, — a társadalom önmeghatározásának, abszolút jellegének, valamint öndeterminációja fejlődésének legmagasabb szintje.

Csak az emberekre, mint társadalmi lényekre jellemző a tevékenységi cél megéléte. Egyes szerzők azon a véleményen vannak, hogy az élő szervezetek, valamint negatív visszacsatolással rendelkező mesterséges rendszerek számára is jellemző a céltudatos magatartás. Célként a tervet az elkövetkezendő események megfejtése kulcsként tekintik, amely előre meghatározza az eseményeket, s e program megvalósítását pedig — céltudatos magatartásként fogják fel. A program azonban nem képez belső célt. A programban rögzítődik azon objektív folyamat rendjével kapcsolatos információegyüttes, amely az önműködő rendszer adott fajtájára jellemző, s amely meg is határozza azok működését. A program megvalósítása irányított, de nem céltudatos mozgás. A mesterségesen létrehozott automaták irányított működése a szubjektum céljai által meghatározott, és a szubjektum céltudatos tevékenységének szférájában valósul meg.

Az élő szervezetek magatartása azonban nem a cél által, hanem az élőlények ösztöneiben és feltételes reflexeiben kifejezésre jutó szükségletek által meghatározott. A környezet bizonyos tényezői közepette a szervezet szükségletei alapján a bekövetkezendő cselekmények egy modellje (de nem célja) alakul ki, mely információs jelleggel bír). Az élő természetire nem jellemző a céltudatosság. Az emberektől eltérően — az élő szervezetek cselekedeteikben nem tűznek ki célt és céljaik elérése érdekében nem hoznak létre semmiféle eszközöket.²² Azon törekvés, hogy bizonyos „belső”, „materiaális” célokat bizonyos céloknak megfelelően az élő természetnek tulajdonítsanak, azzal magyarázható, hogy a célt a szükséglettel, az élő szervezet eljövendő cselekedeteinek modelljével azonosítják.

A megismerés szempontjából nemcsak a dolog eredete, s a dolgot létrehozó tényező a fontosabb, hanem az is, milyen is az az érett, kialakult dolog, s létezése mi által közvetített. Az új valóság létrejövése folyamatában megszünteti önmagában azokat a determinációs tényezőket, feltételeket, amelyek létrehozták, egységükben magábanbárja azokat, és ennek következtében önmaga létezésének *reális alapját tartalmazza önmagában*, s ily módon mintegy belülről indokolja meg önmagát. Az ok által megszüntetett, megváltoztatott feltételek az alap tartalmát képezik, olyan tartalmat, amely feltétel nélkülivé és önállóvá vált. Mindenféle valóság természetét, az őt létrehozó fő tényezőknek köszönheti, megnyilvánulási formáját pedig azoknak a

²² Marx—Engels: *Művei* 21. köt. 305—306. I.

feltételeknek, amelyeknek közepette a valóság létezik. Az érett dolog az alap és a következmény megbonthatatlan egységét képezi. Az alap az, amellyel a megismerés a létrejött dolog létezését kell, hogy magyarázza.

Az alap, mint fundamentális meghatározó viszony lép fel, amelytől döntő módon függenek a dolog más viszonyai is. A dolog a más dolgokkal való viszony sokféleségével rendszerként létezik, de emellett a dologra mindig egy és ugyanazon fő viszony jellemző. Az alap — ez egy egységes, oszthatatlan lényeg.

Az alap, önmagától elrugaszkodva átlépi önmaga határait, következménybe megy át, átadva annak saját tartalmát és azt lényeges meghatározottsággá változtatja át. Az alap önmaga következményeként megy át következménybe, és ezzel a létben mint megalapozottban megsemmisül. A világon nincs semmi olyan, ami csak közvetlen lenne. Mindennek, ami létezik, és végbemegy, meg van a saját alapja. A létezés — közvetett lét, közvetettségbe átment lét.

Ebben az esetben a determinációs viszony a létezés megalapozottságaként lép fel.

A konkrét létezés, mint megalapozott, közvetített, nemcsak az alap, hanem a feltételek által is. A dolog feltételrendszere, az őt környező faktorokkal együtt magában foglalja egyrészt saját létének belső alapját, megkülönböztetve a külső alaptól. Másfelől pedig, az alap megfelelő belső feltételek nélkül nem létezhet. Az alap létezésbe csakis a feltételekkel való megfelelés esetén megy át. Amikor a feltételekkel egyesül, az alap saját potenciáit valósítja meg, külsődleget közvetlenségre, valamint a létezés momentumára tesz szert.

Csupán az egyik belső alap ismerete nem elegendő ahhoz, hogy a konkrét dolgot mélyebben is megismerjük. A külső alap megismerésének fontossága abban rejlik, hogy lehetőséget biztosít a belső alap konkrét formája megnyilvánulásának megismerésére.

A konkrét dologban szintetizálódik egységes egésszé a külső és belső alap, létrehozva annak teljes alapját. *Az alap és a feltételek egysége feltételen és abszolút. Csakis a teljes alap rendelkezik öntevékenységi és produkáló képességgel.* Az elégséges alap törvényének értelme abban az állításban van, miszerint a dolgokat közvetítetekként és megalapozottként kell vizsgálni.

A tudománytalan eklektikus módszer összekeveri a belső és külső alapot, a különféle determinációs tényezők jelentőségét. A dialaktikus materializmus megköveteli azt a kutatóktól, hogy a külső erők mögött meglássa az igazi mozgatóerőket, a létezésük alapját. A dolog természetének és létezési módjainak megismerésére nem elegendő a tényezők sokasága, kölcsönhatásának konstatálása, hanem fontos a dolog alapvető, lényeges belső viszonyának kiemelése is.

Íly módon a feltételekkel egyesülve az ok működése új valóságot, új dolgot hoz létre, s azt feltételekbe, mint a létezés szférájába viszi át. A dolog az alap és következmény egységét foglalja magában.

A természettudományokban a megismerés egy magasabb szintjén az alap széttagolásánál, az alap és a következmény, mint a dolog strukturális sajátosságainak determinációs kérdése jelentkezik (pl. a kémiában), mint a funkciónak a struktúra típusától való függésének kérdése mutatkozik meg (pl. a biológiában). Ilyen esetben beszélnek a *strukturális determinációról*.

A sajátosságok a dolog létezési módját, funkcionálását (a szó legtágabb értelmében) jelentik, amely mindenekelőtt a dolog struktúrája által determinált: ez a feltételekhez való sajátos strukturális viszonyt jelent. Rendszerint a funkció fogalmát a biológiában a szervezet viselkedési módjának jellemzésére használják, amely a szervezet létezésének fenntartását segíti elő. A funkcionálást tágabb értelemben véve,

mint a dolog mozgásának módját, a funkcionális kapcsolatot pedig mint a dolgok egymáshoz való viszonyának specifikus módját értelmezhetjük.

Ezzel együtt a funkcionálás a lehetőségek, mint a keletkezett dolgok potenciáinak realizációját jelenti. Emellett a dolog saját lehetőségeit mindenekelőtt önállóan realizálja. Ugyanakkor egy meghatározott potencia realizációja, mint feltételektől, azoktól a dolgoktól függ, amelyekkel az adott dolog összefüggésben van. A struktúrák egy meghatározott típusa specifikus módon csak a feltételek egy bizonyos osztályával kapcsolatban funkcionál. A funkcionálás fejlődésének legmagasabb szintjét az eléggé bonyolult rendszerekben (az élő természetben, a társadalomban) éri el, amely irányított jelleget ölt. Fejlett formában a funkció e rendszerek megkülönböztetési jellegét képezi.

Némely tudomány a dolgok funkcióját a dolgok struktúrájától elvonatkoztatva tanulmányozza, mint ismeretes a kibernetika mindenekelőtt a rendszerbe való belépés és kilépés funkcionális kapcsolatait a rendszer struktúrájától elvonatkoztatva tanulmányozza. Ílymódon a mai tudomány az önálló dolgok funkcionális kapcsolatait, mint a determinációs viszonyok sajátosságok aspektusait emeli ki, amikor a dolog struktúrájának potenciái megfelelő sajátosságokba, azok specifikus mozgásmódjába megy át.

A dolog strukturális elemzése mint rendszerek, a dolgot képező elemek közötti specifikus viszonyokat tárják fel, amelyeket nem lehet más közvetítési módokra, többek között okságra — *koordinációs és szubordinációs* viszonyokra leegyszerűsíteni. A koordinációra a viszonylag önálló részek viszonylagos kapcsolata, funkcionálás összeegyeztetettsége, a részek változása, valamint (amint ezt néha mondják) a harmónia jellemző. A szubordináció a viszonylag önálló részek változása és funkcionálása egy általános központi determinációs tényezőtől való kölcsönös függésben fejeződik ki, amely determinációs tényező integrálja, szervezi és rendszerezi a specifikus magatartást, szabályozza és irányítja a rendszer, valamint elemeinek tevékenységét. A koordinációs és szubordinációs viszonyok legjobban az élő természetben és a társadalomban fejlődtek ki. Az élő- és társadalmi rendszerekben a visszacsatolás alapján a részek magatartásának koordinációja és szubordinációja az önállóság, az önmozgás, az önszervezés és önszabályozás képességével látja el azokat. (Éppen ebben rejlik a determinációs viszonyok egyik legfőbb sajátossága a szerves világban és a társadalmi életben.) Az irányítás, lényegében a kapott információval összhangban éppen a biológia és társadalmi rendszerek folyamatainak szubordinációjában és koordinációjában rejlik. Ebben az esetben az információ nem okként lép fel, hanem csak ösztönzi, vagy gátolja a rendszer megfelelő magatartását.

A determinizmus dialektikus materialista koncepciójában fontos helyet foglalt el a szükségszerűség és véletlen kategóriája.

A dolog kapcsolatai, bonyolult sokféleségének elemzése eredményeképpen az elméleti gondolkodás a dolog *szükségszerű és véletlen kapcsolatait* különbözteti meg, a determinációs tényezők sokféleségéből kiemeli azokat a *fontosabb* tényezőket, amelyek nélkül lehetetlen az adott dolog keletkezése és létezése, valamint azokat a *mellékes* tényezőket, amelyek hiányában a dolog létrejöhet és létezhet.

A szükségszerűség (elengedhetetlen létező) alatt rendszerint a dolgokat viszonylatban értelmezik, amelyben a dolgok kötelező, elkerülhetetlen és elháríthatatlan jelleggel rendelkeznek. A szükségszerűség ilyenfajta értelmezése helyes, de nem kielégítő, mert ezen értelmezés nem magyarázza meg, hanem csak leírja a szükségszerűséget. Ha pedig a szükségszerűséget mint az adott esetben eléggé determinált valamit értelmezzük, és ennek a valaminek éppen ezért okvetlenül ilyennek és nem másnak kell lennie, akkor lesz csak megmagyarázva szükségszerűség természete.

A dolog szükségszerűségként egyfelől azon tényezőkkel (feltételekkel és okokkal) való viszonylatban lép fel, amelyek a dolgot létrehozták, másfelől pedig, önmagához (amikor a dolog megérett), önmaga alapjához való viszonylatában.

A szükségszerűség ellentéte a véletlen, az esetlegesen létező. A véletlen azt jelenti, hogy az adott dolog ilyen vagy olyan fajtájú lehet, vagy pedig egyáltalán nem is létezhet. Ez az amely megvalósulhatott, vagy nem valósulhatott volna meg, amely más is lehetett volna. A véletlen ily módon történő értelmezése helyes, azonban nem kielégítő, mert nem magyarázza meg a véletlen természetét. Ha a véletlent azonban mint olyat értelmezzük, amely az adott viszonylatban független, egy bizonyos fokig indeterminált és éppen ezért lehet ilyen, vagy lehet másmilyen is, mert valami mástól függ, akkor világossá válik, hogy miért nem rendelkezik a véletlen szükségszerű jelleggel. A dolgok csak azon tényezőkhez való viszonylatban véletlenek, amelyekről az adott oldalról nem függenek.

A szükségszerűség nem egyszerű aktusként, hanem a közvettség és determinációs teljesség különböző fokaira szert tevő folyamatként lép fel. A szükségszerűség reális lehetőségéből fakad.²³ A reális konkrét lehetőség már nem lehet más, mivel valóságot tartalmaz. Momentumainak kibontakozásában a valóság szükségszerűvé válik. A véletlen jelenség kialakulása után is megőrzi lehetőség jellegét, met az adott viszonylatban, amelyektől a véletlen nem függ, ilyen vagy olyan módon megváltozhat, lehet ilyen vagy másmilyen is.

A véletlen — egy bizonyos valóság,de ugyanakkor mint lehetőség meghatározott, olyan más valami, amely úgyszintén létezik.²⁴ A véletlen — a közvetlen alappal rendelkező valóság. És a dolgok különbözőségének lényege más dolgoknak az adott dolgokhoz való viszonyában rejlik. A véletlen csupán állított, a véletlen alakja valami másban rejlik.

A véletlen és valószínű, ugyanazon determinációs folyamat kialakulásának két oldalát képezi. A jelenség olyan viszonylatban foglal magában véletlen eredményt, amely viszonylatban nincs determinálva, azon tényezőkhez való viszonylatában, amelyek a jelenséget nem hozzák létre. A véletlen kategóriájában az adott körülmények között az adott eredmény kialakulására szolgáló (teljes vagy részleges) alap objektív hiánya tükröződik vissza. A lehetőség kategóriájában az adott jelenség létrejöttét szolgáló részleges, még nem elegendő alapnak az adott körülmények között való objektív jelenléte jut kifejezésre. Minél nagyobb a cselekvés véletlenségi foka, annál kevésbé lehetséges (tehát annál kevésbé valószínű) maga a cselekvés — és fordítva.

A dolog (a jelenség) szükségszerűen a főbb létrehozó tényezőktől függ, amelyek meghatározzák a dolog természetét és véletlen módon azoktól a mellékes, kiegészítő szerepet játszó létrehozó tényezőktől, amelyek csupán a dolog létrehozásának konkrét formáját határozzák meg.

Amikor a dolgokra, amelyek hasonló determinációs tényezők által jönnek létre, a hasonló történelmi eredet jellemző, hasonló természettel rendelkeznek. De mivel ezek a dolgok különféle körülmények behatásának vannak kitéve, azok különbözőnek is egymástól. A szükségszerű általános viszonyt, a véletlen pedig egyedi viszonyt fejez ki.

Mindenfajta dolog, folyamat a szükségszerű és véletlen dialektikus egységét képezi. Az a dolog, amely mint adott dolog keletkezett, saját természetének, saját belső ellentmondásainak megfelelően átalakítja a mellékes szerepet játszó tényezők hatását,

²³ Marx—Engels: *Korai Műveiből*. M. 1956. 36. l.

²⁴ Marx—Engels: *Korai Műveiből*. M. 1956. 37. l.

emellett megőrzi ön-ön jellegét és önmagához való viszonylatában szükségszerű marad. A szükségszerűség és véletlen az eredmény (cselekvés, valóság,) a főbb determinációs tényezőkhez való viszonyának oldalait jellemzi. Az eredményben a szükségszerű ezen főbb tényezők által jött létre, a véletlen pedig nem ezen főbb tényezőkől hanem a mellékes, másfajta tényezőkből ered.

Következésképpen a szükségszerű alatt olyan megvalósulást (valóságot) kell értenünk, amely elegendő mennyiségű *főbb* determinációs tényező által jön létre, amely a saját főbb vonásaiban *teljes egészében meghatározott*, nem éppen úgy és más módn. A véletlen alatt olyan megvalósulást (valóságot) illetve a megvalósulás (valóság) olyan oldalait kell értelmezni, amelyek nem a főbb determinációs tényezők adott összessége elkerülhetetlen és törvényszerű hatására jöttek létre, és ezért az adott viszonylatban *meghatározatlanok*, s ilyen vagy amilyen módon is létrejöhetnek.

A szükségszerű, mint saját oldalát — magában foglalja a *meghatározottságot*, a véletlen pedig — a *meghatározatlanságot*. Amennyiben a dolog az adott viszonylatban teljes egészében determinált, annyiban rendelkezik meghatározott jelleggel és pontos határvonalakkal. Minden dolog (folyamat) a főbb determinációs tényezők hatása arányában van meghatározva, amelyek körülhatárolják a dolgot, s irányítják annak mozgását. Amennyiben a dolog az adott viszonylatban nincs determinálva, vagy nem teljesen determinált, annyiban rendelkezik meghatározott jelleggel, nincsenek pontos határvonalai és mozgása nem irányított.

A meghatározottság és meghatározatlanság — a dolog determináltságának, szükségszerűségének és véletlen voltának mértéke. A lehetőségek, tendenciák, potenciák, minél nagyobb sokféleségével rendelkezik az adott dolog, az annál meghatározatlannabbá válik. A dologra a lehetőségek minél kisebb sokfélesége jellemző, akkor az annál meghatározottabbá válik. A meghatározatlanság ezen lehetőségek érettségi fokától, valamint valószínűségi nagyságától is függ. Minél jobban determinált egy dolog, annál kevesebb benne a meghatározatlanság. *Az elegendő determináltság megszünteti a dolog meghatározatlanságát.* Mindenféle objektív törvény a sokféleség korlátozását jelenti.

Különbőleg dolgok meghatározottsága és meghatározatlansága ezen dolgok természetéből ered és különböző jelleggel rendelkezik. Pl. az, ami a hullámszámára meghatározott, a részecske számára már meghatározatlan lehet és fordítva. A dolgok meghatározottsága különböző területeken (a mikro-, a makro- és megavilágban) különböző paraméterekkel rendelkezik.

A meghatározottság és meghatározatlanság dialektikája az emberek aktív tevékenységét tekintve rendkívül fontos jelentőséggel bír. A dolgok teljes meghatározottsága mindenféle szabadságot, a célkitűzés lehetőségét, valamint a cél eléréséhez szükséges eszközöket is megszüntetné. A teljes meghatározatlanság pedig kizárna mindenféle tevékenységi lehetőséget, mivel a meghatározatlanság az önkényuralmat jelentené. Az olyan világ, amelyben meghatározatlanság uralkodna, a zűrzavar világát jelentené, amelyben lehetetlen lenne bármilyen dolog, élőlény létezése.

A modern tudományok (mindenekelőtt a mikrovilág fizikája, a kibernetika, a biokibernetika) egyre meggyőzőbben és mélyebben mutatják, hogy a valószínűség-elmélet módszerének széles körű alkalmazása, eszméinek globális mértékű felhasználása a modern tudomány jellegzetes tulajdonságát képezi. A valószínűség eszméje a modern determinizmus számára fundamentális jelentőséggel bír.

A szükségszerű és véletlen kölcsönösen áthatják egymást. A szükségszerű álcázott formában magában foglalja a véletlent, mint önmaga ellentétét, azon keresztül önmaga lényét tárja fel, és fordítva, rejtett formában, mint önmaga ellentétét, a véletlen is tartalmazza a szükségszerűt és csakis a szükségszerűhöz való viszonylatában

létezik. A modern tudomány abból indul ki, hogy mindenféle reális dolog a szükség-szerű és véletlen szerves egységét képezi.

A fogalmak, törvények, elméletek a szükségszerűséget tiszta formában tükrözik mivel a szükségszerű a véletlentől elvonatkoztatott, de a véletlent létrehozó tényezők tanulmányozása is nagy elméleti és gyakorlati jelentőséggel bír, mivel ennek alapján előre ki lehet számítani a véletlent.

A véletlenben a szükségszerű, mint a valóságra jellemző és a kísérő tényezőket érintő viszony tárul fel. A konkrét véletlenekben a szükségszerűség mintegy kitárja önmaga tartalmát. Minden szükségszerűségnek a véletlenek meghatározott köre felel meg. A véletlent a szükségszerűhöz való viszony közvetettségi foka és a valószínűség foka által lehet megkülönböztetni.

Az anyag mozgásának különböző formáiban a szükségszerű és véletlen dialektikája különféleképpen nyilvánul meg.

A szükségszerű és véletlen dialektikájának helyes értelmezése nélkül lehetetlen a világ tudományos alapon történő értelmezése, lehetetlen az ember sikeres gyakorlati tevékenysége. A szükségszerű egyoldalú abszolutizálása *fatalizmus*hoz, a véletlen eltűnőzése pedig — *indeterminizmus*hoz vezet.

Ily módon, a *szélsőszerű és véletlen kategóriáiban a fő és mellék tényezőknek az események menetében a dolgok létezésében játszott különböző szerepe, valamint a determinációs eltérő viszonyai tükröződnek vissza.*

A dialektikus materializmusban a determinációs koncepció fontos tényezőjét nemcsak a szükségszerű és véletlenről szóló tanítás képezi, hanem a törvényről és a törvény fajtáiról szóló tanítás is.

A szükségszerű függőség, mint általános rendszeresen ismétlődő, szilárd, rendszeres és szabályozott függőség. A véletlen függőség ellenkezőleg egyedi, egyszer végbemenő, de többször meg nem ismétlődő, rendszertelen, mindenféle szabálynélküli ingatag függőséget képez. A függőség első válfaja törvényszerűség néven, a másik válfaj pedig — káosz-ként ismeretes. A törvényszerűséget, mint a törvények a valóság egy bizonyos területén való egységét, mint a törvény elvont kifejezését lehet értelmezni. A törvények az egyik dolognak a másik dolog által történő szükséges determinációja immanens formáit képviselik. A jelenségek sokféleségében és változásában a törvény állandó maradandó viszony, a jelenségek egységeként lép fel. „...A törvény fogalma, a világban végbemenő folyamatok egységének és kapcsolatának, kölcsönös összefüggésének és összességének az ember általi megismerése egyik fokát jelenti.”²⁵

Amennyiben ez a viszony állandó rendszerességgel, mindig és mindenütt az adott körülmények között valósul meg, annyiban lép fel a szükségszerűség, mint az egyetemesség formája a törvényalakjában. „A törvény viszony... a lényeg viszonya, vagy a viszonyok közötti lényeg.”²⁶

A törvényeket az anyag mozgásformái, az általánosság mértéke, továbbá funkcionális és strukturális, formális és tartalmi, stb. szempontjai szerint osztályozhatjuk.

Mindenféle törvény funkcionális függőségi jelleggel rendelkezik, s nemcsak minőségi, hanem mennyiségi formában is megfogalmazható. A törvény funkcionális kifejezése az objektív törvényszerű viszony mennyiségi oldalának megismeréséről tanúskodik.²⁷

Mindenféle törvény meghatározott előfeltételek alapján alakul ki, és a determinációs viszonyok viszonylagos állandóságát a főbb determinációs tényezők megismét-

²⁵ Lenin: *Összes Művei* 2. köt. 135. l.

²⁶ Lenin: *Összes Művei* 2. köt. 135. l.

²⁷ Meljuhin: „Az anyag egységében, végtelenségében és fejlődésében”. M. 1966. 117. l.

lődését fejezik ki. A mellékes szerepet játszó determinációs tényezők megváltozása nem vonja maga után a törvény természetének megváltozását.

Mindegyik dolog keresztül megy a dolog keletkezése, szerveződése, az annak megfelelő törvények kialakulása és a létezés stádiumán, valamint a bomlás és a megsemmisülés stádiumán. A dolognak más dolgokból való keletkezése ugrásszerűen megy végbe, amely során a *régi rendszer megbomlik és új törvények keletkeznek, a kaotikus viszonyokból szabályozott viszony alakul ki*. A modern természettudományokban a valóságban uralkodó zűrzavar és szabályozatlanság nagyságát az *entrópia* fogalmával, a valóság szabályozottsági és törvényszerűségi fokát pedig a *negentrópia* fogalmával jellemzik. Amennyiben a valóság kialakulási folyamatában van, annyiban a számára sajátos törvények is kialakulóban vannak és azokra a meghatározatlanság bizonyos foka jellemző. Az ilyen törvényeket, a „valószínűségi törvények”-nek nevezzük.

A dolgok mindegyik szerveződési szintjére saját, állandó szabályozott viszonyok, saját törvények jellemzőek. A törvény sajátosságában a dolgok megfelelő osztályának sajátos természete nyilvánul meg, amely egyszersmind meg is különbözteti azokat a dolgok egy másik osztályából.

Minden dologra jellemző azonban az egyedi, individuális, nem szabályozott viszony is, amely azonban más viszonylatban törvényszerű. Amennyiben ez az egyedi megismétlődik, mint általános, rendszerezett fog fellépni.

Abban, hogy a dolog nem ismétlődő sajátosságokkal rendelkezik, kifejeződik a rendszertelenség. A sajátosságok sokfélesége azt jelenti, hogy a dolgok ilyenfajta viszonylatban különböző, megismételhetetlen tényezők által determináltak. A káosz-szerűség azért is jellemző a valóságra, mert a dolgok egymástól viszonylag függetlenek és önállóak. Az egésznek csak részben való szabályozottsága szerves kapcsolatban áll a viszonylag autonóm részeinek belső aktivitásával. A törvény egyesíti és korlátozza a dolgok sokféleségét és függetlenségét. A törvény nem létezik tiszta formában. A törvény a kaotikusságon keresztül tör magának utat, s a rend a rendszertelenségben körvonalazódik. A törvény gyakran tendenciaként lépe fel.

A rend és a rendszertelenség egyaránt az objektív valóság egyenértékű oldalait képezi. A dolgok létezésének különböző stádiumaira a rend vagy a rendszertelenség túlsúlya jellemző. A dolgok kevésbé, vagy nagyobb mértékben rendszerezettek. A dolog nem létezhet, ha önmagához, valamint más dolgokhoz való ismétlődő, rendszeres viszony rá nem jellemző.

A szubektív idealizmus különböző válfajaira a kaotikusság abszolútizálása, a a valóság indetermináns megközelítése a jellemző, az objektív idealizmusra, valamint a metafizikus materializmusra a törvény (habár különböző pozíciókból is) fetiszizálása, a valóság fatalista megközelítése jellemző.

A tudománynak az a feladata, hogy megismerje a törvényeket, s azok fajtáit. A tudomány miközben a rendezetlenség mögött rejlő rendet, a káosz mögött rejlő törvényszerűséget tárja fel ugyanakkor a természeti erők meghódítására, társadalmi termelés megvalósítására, a, társadalom forradalmi átalakulására szükséges eszközökkel is szolgál.

A törvényszerűség és a káosz dialektikája *dinamikus és statisztikus törvényekben* nyer konkrét kifejezést. A dolog egyik állapotának vagy a dolgok összességének ugyanazon dolog más állapota vagy ugyanazon dolgok összessége által történő determinációja a determinációs folyamat egyik aspektusát jelenti. Mivel nincsenek olyan dolgok, amelyek a számukra jellemző állapoton kívül léteznének, ezért a mikrovilág, a makrovilág és a megavilág dolgaira az állapotok által történő specifikus determináció jellemző. A változás minden folyamata az állapotok változását képezi. A mozgás az

egyik állapotból egy másik állapotba való átmenetet jelent, amely az állapotok átalakulásával kapcsolatos.

Mivel a dolog mozgása, valamely viszonylatban más dolgok által van determinálva, ezért a dolog változásai sem lesznek csupán a dolog kezdeti állapota által determinálva. Mivel a dolog az adott viszonylatban aránylag automón, ezért a dolog egyik állapota determinálja a dolog másik állapotát. Itt meg kell jegyezni, hogy bár a dolog az adott viszonylatban, önálló, azonban önmozgásában, állapotai változásában, -paramétereinek jelentésében a dolognak más dolgoktól való függősége nyilvánul meg. E fontos, megismétlődő tényezőnek az adott dologra gyakorolt hatása figyelembe vétele nélkül lehetetlen megállapítani annak paramétereit. A dologra mindenekelőtt viszonylagosan állandó meghatározottságának köszönhetően, a neki megfelelő paraméterek jellemzőek.

A tudományban úgy az egyes dolgok, mint a dolgok összessége egyik állapotának a másik állapota által történő meghatározását különböztetjük meg. A dinamikus törvényben ugyanazon különálló dolog állapotai között levő megismétlődő és állandó viszony tükröződik vissza, és ezen állapotok rendszeres váltakozása rögzítődik. Emellett rendszerint még olyan vélemény is létezik, miszerint a kezdeti állapot egyértelmű (az adott külső behatások mellett) teljes egészében determinálja ugyanezen dolog következő állapotait.

A reális folyamatokban az utolsó állapot nem a kezdeti folyamattól függ kizárólag, és a dinamikus törvényeknek különböző tudományokban történő megfogalmazásánál ezt különbözőképpen veszik figyelembe. Azonban nem az egyes dolog állapotváltozásának a feltételektől való ezen függőségében rejlik a dinamikus törvény sajátossága.

Itt szükséges megjegyezni, hogy a dinamikus determináció, mint a különálló dolog állapotai között levő összefüggés nemcsak meghatározottsággal, mégpedig egyértelmű meghatározottsággal, hanem meghatározatlansággal, valószínűséggel is jellemezhető. Ha az állapotokra a nem elegendő mennyiségű változók (paraméterek) jellemzőek, akkor a köztük levő viszony valószínű lesz.

Ashby is megjegyzi, amikor a változók összessége túl kicsi, a legfontosabb változók figyelmen kívül maradnak és a rendszer magatartása „szeszélyes lesz”²⁸. Ha a determináció nem érte el teljességét és érettségét, akkor az egyedi állapotának megváltozása sem rendelkezik egyértelmű jelleggel. Ha dolog nem tett szert önállóságra, akkor a mozgás is jelentős mértékben a különféle melléktényezőktől függ (vagy az elméletben néhány főbb determinációs tényezőt nem vesznek figyelembe). A mikrovilág, a makrovilág és a megavilág dolgainak önállósági fokai különbözőek. Alapjában véve a valószínűségelmélet a különálló dolgok mozgását azok dinamikus magatartását tanulmányozza, amelyre a determináció elégtelensége (többek között fejletlensége) jellemző. Következésképpen egy különálló dolog állapotai között levő egyértelmű viszony nem meríti ki a dinamikus determináció specifikumát.

Tudományos kutatásnál a feladat abban rejlik, hogy a dolog dinamikus törvényének ismerete alapján a már ismert egyik állapotából meghatározzuk a dolog egy másik állapotát. Ez pl. a klasszikus mechanikára és az elektrodinamikára jellemző. Így módon a dinamikus törvényben a megismerés egy különálló dolog állapotának individuális rendszerességét, megismétlődését, egy és ugyanazon dolog egyik állapotának egy másik állapota által való determinációját rögzíti. (s emellett a kezdeti állapot nem oka a végső állapotnak).

A statisztikus törvényben pedig a megismerés a viszonylag egynemű és viszony-

²⁸ Ross Ashby: *Az agy felépítése*. M. 1962. 56. l.

lag egymástól független dolgok összessége állapotai közötti rendszeres determinációs viszonyokat rögzíti. Statisztikus összességet az egynemű dolgok sokasága képez, mivel az összességet képező különálló dolgok általános sajátossággal, tehát egynemű állapottal rendelkeznek. Ha a különálló dolgok közös ismérvekkel nem rendelkeznek, akkor statisztikus összességnek sincs helye, amelyre éppen ezen ismérvek számbeli felosztása jellemző és nem lesz egységes, egyesítő alapjuk sem.

A statisztikus összesség különálló dolgai viszonylagos önállósággal rendelkeznek, nem függnek egymástól, a közös ismérvek fejlettségi szintje viszonylatában (és más viszonylatban sem). Ez a statisztikus összesség jellemző sajátosságát képezi. És amilyen mértékben azok függetlenek egymástól, oly mértékben véletlenek is egymáshoz való viszonylatukban, oly mértékben szabályozatlan és kaotikus az összesség. Azonban ez a függetlenség nem abszolút. Az az összesség, amelyben az összességet képező dolgok lényegesen determinálják egymást, már nem fér el a statisztikus törvény keretei között.

A szükségszerű és véletlen kölcsönös viszonya a statisztikus összességben az egész összesség viselkedésének kölcsönös viszonyaként lép fel, amelyre a közös ismérvek jellemzők, és az összesség különálló tagjainak viselkedése a közös ismérvek mennyiségében fejeződik ki. Hogy az összesség tagjai közös ismérvvvel rendelkeznek azt jelenti, hogy mindegyik tag közös tényező által van determinálva, következésképpen ebben a viszonylatban szükségszerűek. Ezen ismérv különböző fejlettségi szintje azt jelenti, hogy azok még különféle mellék tényezők által is determináltak, és ilyen viszonylatban függetlenek egymástól, vagyis véletlenek és a véletlenek összességét képezik. A statisztikus összesség oly mértékben szabályozott és törvényszerű, amilyen mértékben az a főbb tényezőktől függ, és oly mértékben rendezetlen és kaotikus, amilyen mértékben függ a különböző kiegészítő melléktényezőktől.

Ahhoz, hogy a statisztikus törvény létrejöhessen, a dolgok tömege szükséges. Csakis a dolgok viszonylag nagy létszáma mellett tűnik elő a véletlenek káosza mögül a statisztikus rendezettség, törvényszerűség.

Egy és ugyanazon dolog ugyanazon viszonylatokban hol részként, hol egészként lép fel és ennek megfelelően hol dinamikus hol statisztikus törvények jellemzők rá. A dinamikus és statisztikus törvények az ellentétek dialektikus egységét képezik, s mint realitások csak kölcsönös viszonylatban léteznek.

Az ismérvek statisztikus felosztása az egész alapvető sajátosságát képezi, amely az egész meghatározott állapotával jellemző. N. Wiener a statisztikát mint a felosztás tudományát határozta meg.²⁹ A statisztikus feolsztásban feltárul, hogy az egészben szereplő dolgok mely részére jellemző a közös ismérvek ez vagy az a mennyiségi meghatározottsága. Csoportosítás nélkül lehetetlen a statisztikus rendezettség meglátása, illetve a statisztikus törvényre jellemző nem egyértelmű meghatározottság karaktereinek feltárása.

Azonban egy csoportosítás a közös átlag kiszámítása nélkül nem elegendő a statisztikus kollektíva teljes jellemzéséhez. *A statisztikai átlagok — reális mutatók — amelyek az egészt, mint különálló dolgot jellemzik, s amelyek a statisztikai kollektívának mint az egésznek a mozgását tükrözik.* A statisztikai fizika feladata például, a rendszer makroszkopikus sajátosságának, mint különállóknak a kiemelése, kiindulva az azt alkotó molekulák összességének statisztikai viselkedéséből. *Az átlag dinamikus jellegét nyer.* És éppen ebben ismételtelen kifejeződik a dinamikus és statisztikus törvények dialektikus egysége.

A tudomány dinamikus és statisztikus törvényeiben a különálló dolgokra és a

²⁹ N. Wiener: *Kibernetika és társadalom* M. 1958. 24. 1.

dolgok egészének állapotára jellemző rendszeres és ismétlődő függőség, valamint *a dolgok szabályozottságának különböző foka rögzítődik.*

Ha pedig a determinizmus fentebb vizsgált kategóriáiról és törvényeiről beszélünk, akkor bennük különböző oldalról a közvetítés viszonyai ugyanaz az objektív determinációs folyamat, a szükségszerűség folyamata tükröződik vissza.³⁰

A determinizmus a kölcsönhatásnak nemcsak kiindulópontját, hanem annak végső pontját is képezi. A determinizmusban a kölcsönhatás elemzése, valamint a kölcsönhatás különböző aspektusainak kiemelése és tanulmányozása valósul meg. A determinizmus kategóriáiban az egyetemes kölcsönhatás láncszemei, momentumai és oldalai tükröződnek vissza. A determinista elemzés összegzett, szintetikus eredménye biztosítja a kölcsönhatás mély és sokoldalú megismerését, így módon tehát, az objektív valóság természetét is. „Ennek a kölcsönhatásnak a megismerésénél tovább vissza nem mehetünk” hangsúlyozta Engels — „mert hát emögött már nincs semmi-féle megismernivaló.”³¹

A tudományos megismerés és a társadalmi-történelmi gyakorlat történelmi tapasztalata igazolja a determinizmus dialektikus materialista koncepciójának igaz voltát.

³⁰ Parnyuk M. A.: *A determinizmus elve a materialista dialektika rendszerében* Kiev, 1971.

³¹ Marx—Engels: *Művei* 20. köt. 546. l.